

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MƏHNAZ SAVADİYAN KÖLÜR NOVRUZƏLİ QIZI

**“XV ƏSR FARS DİLLİ SUFİ NƏSRİ (ƏBDÜRRƏHMAN CAMİNİN
“NƏFƏHATÜL-ÜNS” ƏSƏRİ ƏSASINDA)”**

5718.01-Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2014

Dissertasiya AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Mənbəşünaslıq, yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Mehdi Davud oğlu Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məsiğa Əhməd oğlu Məhəmmədi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **AMEA Məhəmməd Füzuli adına**
Əlyazmalar İnstitutu (Farsdilli əlyaz-
maların tədqiqi şöbəsi)

Müdafiə “03 ” dekabr 2014-ci il saat “14⁰⁰” da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdindəki FD.01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 31, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, 7-ci mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “03” noyabr 2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru

Zenfira Ədhəm qızı Şixəlibəyli

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı: Orta əsrlər dövründə Yaxın və Orta Şərqdə xalqlarında çoxsaylı əsərlərin əhatə olunduğu sufi nəsrini yaranmışdı. Farsdilli ədəbiyyatı da belə əsərlər baxımından öz əhatəliyi və genişliyi ilə seçilirdi. Ümumiyyətlə, istər İranda, istərsə də digər ölkələrdə farsdilli sufi əsərləri geniş tədqiq olunmamışdır. Amma araşdırma apardığımız dövrdə sufi ədəbiyyatı nümunələri üstünlük təşkil etmişdir. Onlardan Əbu Səid Əbül-xeyr haqqında yazılmış «Əsrarüt-tövhid» (“Tövhidin sirləri”), Hücverinin «Kəşfül-məhcub» (“Örtülü olanın kəşfi”), Fəridəddin Əttarın «Təzkirətül-övliya», Fəxrəddin İraqinin bir çox əsərlərini və daha neçə müəlliflərin adını çəkmək olar. Bu əsərlər orta əsrlər sufi nəsrinin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Hələ X əsrdən yaranan sufi nəsrinin inkişafı Əbdürrəhman Caminin dövrünə qədər davam etmişdir. Belə ki, Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» (“Dostluq nəsimləri”) əsəri də belə əsərlərdən sayılır. Amma bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə təzkirə formasında yazılan sufi əsərləri daha çox üstünlük təşkil edirdi. Əsası Əbu Əbdürrəhman Süləmi tərəfindən qoyulmuş «Təbəqatüs-sufiyyə» (“Sufilik təbəqələri”) əsəri sonrakı əsərlərin yazılması üçün bir növ müqəddimə rolunu oynamışdır. Təzkirə formasında yazılan əsərlərdən Xacə Abdullah Ənsarinin «Təbəqatüs-sufiyyə»sini, Fəridəddin Əttarın «Təzkirətül-övliya»sını, Əbülqasim Quşeyrinin «Risaleyi-Quşeyriyyə»sini, Hücverinin «Kəşfül-məhcub»unu, Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsərini misal göstərmək olar. Adlarını sadaladığımız əsərlərdən məlum olur ki, orta əsrlər dövründə sufi ədəbiyyatında təzkirə janrında yazılan əsərlər daha çox üstünlük təşkil etmişdir.

Bizim araşdırdığımız mövzu isə Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsəridir. Bu əsər də digər əsərlər kimi təzkirə janrında yazılmışdır. Caminin bu əsərini ərəb ədəbiyyatında əsası qoyulmuş «Təbəqatüs-sufiyyə»nin fars dilində davamı adlandırsaq, yanılmırıq. Belə ki, Süləminin bu əsərini Xacə Abdullah Ənsari Herat ləhcəsində tədris etmiş, sonra isə Cami tərəfindən fars dilinə çevrilmişdir. Hətta araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, ərəb dilində yazılmış əsəri Əlişir Nəvai türk-cağatay dilinə çevirmişdir. Gördüyümüz kimi, ədəbiyyatşünaslıq baxımından sufi ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi çox aktual bir mövzudur. Xüsusilə, həmişə şeir dili kimi daha çox nəzm əsərləri tədqiq olunmuş fars ədəbiyyatında sufi nəsrinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər məsələ onun tək-cə fars ədəbiyyatı üçün deyil,

həm də ərəb və türk ədəbiyyatı üçün əhəmiyyət kəsb etməsindən irəli gəlir. Dissertasiya işində Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında sufizmin inkişafı izlənilsə də, bu məsələlərə aydınlıq gətirilməsi sufizmin nəzəri əsaslarını öyrənmək baxımından diqqəti cəlb edir.

Bu dissertasiya işində sufi nəsr, xüsusilə təzkirə formasında yazılan əsərlərin janr xüsusiyyətləri, personajlar sistemi öyrənilmişdir. Bunların öyrənilməsi də digər əsərlərin janr xüsusiyyətləri haqqında daha geniş məlumat əldə etmək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sözlə, Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsərinin belə geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunması ondan əvvəlki və sonrakı ədəbiyyata təsirini araşdırmaq üçün faydalı bir əsər sayıla bilər.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi: İranda sufilik, sufi ədəbiyyatı həmişə geniş şəkildə araşdırılmışdır. İran alimlərindən Şəfi Kədkəni¹, Əli Səfayi², Seyid Ziyaəddin Səccadi³, Məhəmməd Həsən Hayiri⁴, Bədiüzzaman Furunzanfəri⁵ və başqa tədqiqatçılar bu sahədə böyük tədqiqat işləri aparmışlar.

Azərbaycanda sufi ədəbiyyatının öyrənilməsi son onilliklərə təsadüf edir. Belə ki, artıq son dövrlərdə sufi ədəbiyyatı geniş bir sahə kimi tədqiqata cəlb olunur, sufi əsərləri tərcümə edilir. Bu tərcümələr sırasında, xüsusilə, professor Mehdi Kazımovun adını vurğulamaq yerinə düşər. Alimin indiyə kimi sufizmlə bağlı bir neçə əsəri işıq üzü görmüşdür. Onlardan Məhəmməd bin Münəvvərin «Əsrarüt-tövhid fi məqamati Şeyx Əbu Səid Əbül-xeyr» əsərinin tərcüməsini⁶, «Из истории суфийской мысли»⁷, «Mirsadül-ibad» əsərinin tərcüməsini göstərmək olar.

Eyni zamanda Məhəmmədi Məsiəğanın «Əbu Səid Əbül-xeyr. Qırx məqam» kitabının adını çəkmək olar.⁸

İrfan və təsəvvüf sahəsində araşdırma aparən alimlərdən biri də Nəsim Göyüşovdur. Onun «Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri

1 ميهني، محمد بن منور، اسرار التوحيد في مقامات الشيخ ابي سعيد، مقدمه، تصحيح و تعليقات: دكتور محمد رضا شفيعي كدكني، بخش دوم، مؤسسه انتشارات آگاه، تهران، 1371، 619 ص
2 حايري، علي صفائي، بشنو از ني، ليلة القدر، قم، 1381، 123 ص.
3 سجادي، سيد ضياءالدين، مقدمه اي بر مباني عرفان و تصوف، سمت، تهران، 1376، 338 ص.
4 حائري، محمد حسن، راه گنج، مؤسسه انتشارات مدينه، تهران، 1379، 267 ص.
5 فروزانفر، بديع الزمان، خلاصه مثنوي، اساطير، 1375، 231 ص.

6 Мухаммад бин Мунаввар. Асрар ат-таухид фи макамат аш-шейх Абу Саид. Перевод с персидского, предисловие, примечания и указатели М.Д. Кязимова. Баку. 2010, 523 с.

7 Кязимов М.Д. Из истории суфийской мысли. Баку. 2001, 183 с.

8 Məhəmmədi Məsiəğa. Əbu Səid Əbül-xeyr. Qırx məqam. Şərq tərcümə toplusu. №1 Bakı: 2004, 241 s.

(yığcam ensiklopedik açıqlama)»¹, «Füzulinin sənət və mərifət dünyası»², «Quran və irfan işığında»³ kitablarının və onlarla məqaləsini göstərmək olar.

Nəzakət Məmmədli Fəridəddin Əttarın «Təzkirətül-övlia» əsərinin bir hissəsinin tərcüməsini kitab şəklində çap etdirmişdir.⁴ Bundan başqa, Nəzakət Məmmədlinin «Şeyx Fəridəddin Əttarın «Məntiqüt-teyr» əsərinin mənbələrinə dair»⁵, «Şeyx Nəcməddin Razinin «Eşq və əql» risaləsi və onun «Məntiqüt-teyr»lə əlaqəsi»⁶, «Şeyx Fəridəddin Əttarın həyat və yaradıcılığı»⁷, «Şeyx Fəridəddin Əttarın «İlahinamə» əsərindən tərcümələr»⁸, «Şeyx Fəridəddin Əttarın «Oştornamə» əsəri haqqında bəzi mülahizələr»⁹, «Əttar əsərlərinin türkcə tərcümələri»¹⁰, «Fəridəddin Əttarın «Pəndnamə» əsəri və türk ədəbiyyatında «Pəndnamə»lər»ni¹¹ göstərmək olar.

Sufi nəsrinin tədqiqatçıları arasında Əlizadə Aygünün də adını çəkmək olar. Onun «Fəridəddin Əttarın «Təzkirətül-övlia» əsəri ilə bağlı apardığı araşdırmaları da diqqətdən kənar qalmamışdır. ¹²A.M.Şimmel¹³,

1 Göyüşov Nəsim. Təsəvvüf anlayları və dərvişlik rəmzləri (yığcam ensiklopedik açıqlama). Bakı: 2001, 236 s.

2 Göyüşov Nəsim. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran:Suruş, 1997.386 s.

3 Göyüşov Nəsim. Quran və irfan işığında (Hikmət və düşüncə karvanı həqiqət sorasında). Bakı: 2004. 288 s.

4 Şeyx Fəridəddin Əttar. Təzkirətül-övlia. Tərtibçi, mətni transfonoliterasiya edən, ön sözün və izahların müəllifi Nəzakət Məmmədli. 2011, 796 s.

5 Məmmədli Nəzakət. Şeyx Fəridəddin Əttarın «Məntiqüt-teyr» əsərinin mənbələrinə dair / Şərhin aktual problemləri, Tarix və müasirlik. Akad. Z.M. Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. səh. 147-148.

6 Məmmədli Nəzakət. Şeyx Nəcməddin Razinin «Eşq və əql» risaləsi və onun «Məntiqüt-teyr»lə əlaqəsi. Filologiya məsələləri, Bakı.: 2003, № 4, səh. 145-149.

7 Məmmədli Nəzakət. Şeyx Fəridəddin Əttarın həyat və yaradıcılığı». Filologiya məsələləri. Bakı.: 2003, № 2, səh.33-34.

8 Məmmədli Nəzakət. Şeyx Fəridəddin Əttarın «İlahinamə» əsərindən tərcümələr. Hikmət, 2006, № 8, səh.113-131.

9 Məmmədli Nəzakət. Şeyx Fəridəddin Əttarın «Oştornamə» əsəri haqqında bəzi mülahizələr. Filologiya məsələləri. Bakı.: 2002, № 4, səh.37-41.

10 Məmmədli Nəzakət. Əttar əsərlərinin türkcə tərcümələri. Xəbərlər. 2005, № 1, səh. 59-73.

11 Məmmədli Nəzakət. Fəridəddin Əttarın «Pəndnamə» əsəri və türk ədəbiyyatında «Pəndnamə»lər. Elmi araşdırmalar. Bakı.: 2004, № 3-4, səh. 33-37.

12 Əlizadə Aygün. "Fəridəddin Əttarın "Təzkirətül-övlia" əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatının mənbəyi kimi", Bakı: 2014, 228 s.

13 Şimmel Anne Marie, Tasavvufun boyutları. Tərcümə: Yaşar Keçeci, İstanbul: 2000, 536 s.

V.A.Jukovski¹, Y.E.Bertels², və başqaları sufi ədəbiyyatını geniş şəkildə tədqiq etmiş xarici tədqiqatçılardır.

Əbdürrəhman Cami Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox dahi Nizaminin «Xəmsə»sinə nəzirə yazana şair kimi tanınmışdır. Onun Nizami Gəncəvinin təsiri ilə yazdığı «Həft ovrəng» əsəri çox məşhurdur. Hətta onun «Yusif və Züleyxa»sını M.M.Əlizadə Azərbaycan dilinə də çevirmişdir.³

Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərinin tədqiqatçıları arasında İran alimlərinin yerini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, onlardan Mahmud Abidi⁴ və Mehdi Tohidipurun⁵ adlarını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Onlar Caminin bu əsərinin geniş tənqidi mətnini hazırlamaqdan savayı əsər haqqında apardıqları araşdırmanı da kitaba daxil etmişlər.

Amma Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsəri ilk dəfə belə geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında başlıca məqsəd Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsərini tədqiq etmək, həmçinin bütövlükdə farsdilli sufi nəsr tarixinə nəzər salmaq, təsəvvüf ədəbiyyatında «Nəfəhatül-üns»ün mövqeyini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsərini araşdırmaq, onun bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- «Nəfəhatül-üns» əsərinin farsdilli sufi nəsrində tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirmək;

- Bu əsərin mənbələrini araşdırmaq və ümumiyyətlə, farsdilli sufi nəsrinə Şərq xalqları ədəbiyyatı kontekstində nəzər salmaq;

- «Nəfəhatül-üns»ün sonrakı sufi nəsrinə təsirini araşdırmaq.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını müasir ədəbiyyatşünaslığın klassik Şərq ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər, şərqşünas-alimlərin orta əsrlər Şərq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərini araşdırmaq məqsədilə tətbiq etdikləri tarixilik prinsipi və tarixi-müqayisəli metodun təcrübələri təşkil edir. Tədqiqat işində müqayisə, təhlil və şərh metodundan istifadə olunmuşdur.

1 Жуковский В. А. Раскрытие скрытого за завесой. Л.: 1926, 500с.

2 Бертельс.Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М.,1960. 555 с.

3 Cami Əbdürrəhman. Yusif və Züleyxa. Tərcümə edəni M.M.Əlizadə. Bakı: 1965, 218 s.

4 جامی نورالدین عبد الرحمن، نحات الانس من حضرات القدس، به تصحيح دكتور محمود عابدى اسطاعات،

1374، 704 ص

5 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نحات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و بیوست مهدی توحیدی

پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، 679 ص

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Şərq ədəbiyyatı qədim və zəngin tarixə malikdir və eyni zamanda, orta əsrlər boyunca qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişaf etmişdir. Bu mənada fars ədəbiyyatı istisna deyil. Təkcə farsdilli sufi nəsrinə nəzər salmaq kifayətdir ki, onun ərəb ədəbiyyatından bəhrələnərək digər xalqların ədəbiyyatına göstərdiyi təsiri müşahidə edək. Fars ədəbiyyatını bir növ ərəb ədəbiyyatı ilə digər Şərq xalqlarının ədəbiyyatı arasında körpü də adlandırmaq olar. Orta əsrlər farsdilli sufi nəsrində və ümumiyyətlə fars ədəbiyyatında görkəmli yer tutan Xacə Abdullah Ənsarinin «Təbəqatüs-sufiyyə», Fəridəddin Əttarın «Təzkirətül-övlia» və Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» və s. əsərlərin dəyəri və əhəmiyyəti böyükdür. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, dissertasiyada müdafiəyə aşağıdakı əsas elmi müddəalar çıxarılır:

1. Orta əsr sufi nəsrinin formalaşmasına nəzər salınmaqla onun XV əsrə qədərki inkişaf tarixi və «Nəfəhatül-üns» əsəri öyrənilir.
2. Əsər Caminin yaradıcılığı kontekstində araşdırılır.
3. Əsərdə sufizmin doktrinal məqamları öyrənilir.
4. Əsərin tipoloji və janr xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.
5. Əsərin sufi nəsrinin sonrakı inkişafına təsiri tədqiq olunur.

Göründüyü kimi, tədqiqatçılar «Nəfəhatül-üns» əsəri ilə maraqlanmış, onun mövzu mənşəyi, müxtəlif versiyaları, dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələri, ayrı-ayrı ölkələrdə işıq üzü görmüş nəşrləri və s. barədə qiymətli tədqiqatlar aparmışlar. Lakin əsər indiyə qədər geniş və əhatəli şəkildə tədqiq olunmamış, ayrıca bir araşdırmanın tədqiqat mövzusunə çevrilməmişdir. Məhz bu dissertasiyada Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsəri ilk dəfə olaraq ayrıca tədqiqatə cəlb olunur və burada söylənilən elmi fikirlər yenidir.

Təcrübi və nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən təcrübi nəticələrdən Şərq ədəbiyyatı tarixi, farsdilli sufi nəsrinə dair mühazirə və seminarlar zamanı istifadə etmək mümkündür. Nəzəri baxımdan isə ali məktəblərin ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Şərq ədəbiyyatı tarixinin nəzəri problemlərinə həsr olunmuş əsərlərdə, o cümlədən dərslük və tədqiqatlarda dissertasiyanın nəticələrindən istifadə etmək olar.

Aprobasiya. Dissertasiya AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun «Mənbəşünaslıq, yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri» şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas elmi müddəaları Şərqşünaslıq İnstitutunda nəşr olunan «Şərq filologiyası məsələləri» toplusunda, Əlyazmalar İnstitutunun «Folklor məsələləri»

jurnalında, AMEA-nın təşkil etdiyi müxtəlif konfransların materiallarında və Respublika dövrü mətbuatında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat Azərbaycan, türk, rus, ingilis, ərəb, fars dilləri və veb-saytlar üzrə qruplaşdırılaraq müvafiq sıra sayı ilə verilmişdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, predmetin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, mövzunun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, metodoloji əsası, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeiasiyası və işin ayrı-ayrı fəsilərində qarşıya qoyulan digər məsələlər açıqlanır.

Dissertasiyanın “**X-XV əsrlərdə farsdilli sufi nəsrini**” adlanan birinci fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir. “**Orta əsr sufi nəsrinin yaranması**” adlanan **birinci yarımfəsildə** sufi nəsrinin yaranması və formalaşması haqqında danışılır. Göstərilir ki, Ərəb xilafətinin yaranması Şərqdə böyük bir dəyişikliklərin əsasını qoydu. Yeni bir dinin yaranması, müqəddəs kitab olan Qurani-Kərimin nazil olması insanların həyatında dönüş nöqtəsinə çevrildi. Belə ki, Quranla, İslam Peyğəmbərinin, imamların və səhabələrin həyatı ilə tanışlıq insanların həm təfəkkür tərzində, həm də yaşayışında dərin izlər buraxdı. Ümumiyyətlə, İslam dininin gəlişi bütün bəşəriyyət tarixini dəyişdi. İnsanlar İslam dininin təlimləri ilə yeni həyata qədəm basdıqları üçün, müxtəlif cərəyanlar yaranmağa başladı. Belə cərəyanlardan biri də sufilik olmuşdur. “Sufi” sözünün yaranması haqqında bəhs olunduqdan sonra tarixi ardıcılıqla sufilik haqqında tədqiqat aparılmışdır. VIII əsr sufiləri çox təqvalı və zahidanə həyat sürür, dünya işlərinə etina etmədilər. Onlardan Rabiə Ədəviyyə, Əbu Həşim Sufi, Süfyan Sövrü, İbrahim Ədhəm, Davud Tayi, Şəqiq Bəlxı, Füzeyl Ayaz, Məruf Kərxı və başqalarının adını çəkmək olar.

IX əsrdə sufizm daha geniş bir əraziyə yayılmış və çox yüksək həddə qalxmışdır. Bu dövrdə elə sufilər meydana gəlmişdi ki, onlar tək-cə yaşadıkları ərazinin deyil, bütün islam dünyasının diqqətini özlərinə cəlb etmişdilər. Bu dövrün xüsusiyyətlərindən biri odur ki, sufilər sadə xalqa üz tutur, eşq, məhəbbət, xalqa xidmətdən danışirdilər, Cüneyd kimilər isə, cism və canlarına ifrat məşəqqətlər verməklə dünyadan əl çəkmişdilər. Bu dövrün ikinci xüsusiyyəti isə, elmi və nəzəri məsələlərin əməli məsələlərdən daha çox əhəmiyyəti ilə bağlıdır.

IX əsrdə sufilər və ariflərin çoxu təsəvvüfün elmi şəkli gətirərək, onu tədris etməyə başlamışdılar. Məsələn, Xacə Abdullah Ənsarinin əsərlərinin çoxunu dərs dediyi tələbələri imla şəklinə yazırdılar.

IX əsrdə sufilər xüsusi bir ictimai təbəqə kimi formalaşmışdılar. Artıq onların özünəməxsus əqidə və düşüncələri var idi. Bu xüsusiyyət onların din xadimləri ilə daimi toqquşmaları ilə nəticələnirdi. Hətta onların ölümü haqqında hökmlər belə verilirdi. Bu dövrdə sufilərin irəli sürdüyü vəhdəti-vücut konsepsiyası din xadimlərinin qəzəbinə səbəb olmuşdu. Bəyazid Bistami və Mənsur Həllac bu konsepsiyayı kuliminasiya həddinə çatdırmışdılar. Bu dövrdə yaşayan məşhur sufilərdən Haris Mühasibi, Zunnun Misri, Səri Səqəti, Bəyazid Bistami, Səhl bin Abdullah Tüstəri, Cüneyd Bağdadi və başqalarının adını çəkmək olar. Əbdürrəhman Cami «Nəfəhatül-üns» əsərində belə müəlliflər haqqında yazır.¹ Onların bir neçəsini qeyd etmək yerinə düşər:

Həllac Mənsur həm də ərəb dilində şeirlər divanının müəllifidir. Bundan başqa onun «Təvasin» (Ta sin yaxud ta, sin, mimlə başlayan surələr) kitabı da vardır. O, «Tasinul-əzəli»ni zindənda yazmışdır. İbn Əta həmin kitabı 309-cu ildə əldə edib, öz yanında saxlamışdır. «Təvasin»i Ruzbəhan Bəqli fars və ərəb dillərində şərh etmişdir.²

X əsrdən təsəvvüf və irfan daha sürətlə yayılmağa başladı. Çünki bu dövrdə onların prinsipləri şəriət qaydaları ilə uyğunlaşdırılırdı. Bu dövrdə Əbu Talib Məkki “Qüvvətül-qülb” (“Qəlblərin qüvvəti”), Əbülfəzl Məhəmməd bin Tahir Müqəddəsi “Sifvətül-səfvə” (“Seçilmişlərin xüsusiyyətləri”), İmam Məhəmməd Qəzali “İhyayi-uluməd-din” (“Din elmlərinin dirçəlməsi”) kitabları ilə təsəvvüfün nüfuz dairəsini çoxaltdılar. Şeir sahəsində böyük dəyişikliklər yarandı. Şairlər keçici gözəlliklərdən çəkinərək, əbədi olanın vəsfinə başladılar. İlk rüşeymi bu dövrdə cücrən irfan ədəbiyyatında sonradan Sənəinin “Hədiqətül-həqiqə”, Sədi və Hafizin irfani qəzəlləri və Mövləvinin “Məsnəvi”si kimi şah əsərləri yaranmışdır. Bu dövrdə təsəvvüflə bağlı yazılan əsərlərin sayı daha da artmışdı. Dövrün məşhur sufilərindən Şibli, İbn Xəfif Şirazi, Əbu Nəsr Sərrac, Əbu Talib Məkki, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn İbrahim Buxari Kələbadi, Əbu Əli Dəqqaq və başqalarının adını çəkmək olar. X əsrdə təsəvvüf cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Əbdürrəhman Məhəmməd ibn Hüseyn Süləmidir (941-1021).

Süləminin məşhur əsərlərindən biri sufilər və onların əqidələri

1. جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و بیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، 679 ص

2. سجادی، سید ضیاءالدین، مقدمه ای بر مبانی عرفان و تصوف، سمت، تهران، 1376، ص 72

haqqında olan «Təbəqatus-sufiyyə» əsəridir. Bu kitab ilk dəfə Qahirədə, ikinci dəfə Leydendə redaktə olunaraq çap edilmişdir. Bu əsər tanınmasına görə, Xacə Abdullah Ənsarinin dediklərinə əsasən hazırlanmış eyni adlı başqa bir məşhur kitaba borcludur.

Süləmi «Təbəqatus-sufiyyə»nin müəllifi olmaqdan savayı, həm də «Tarixəs-sufiyyə» kitabını yazmışdır. Bu kitabın çox az hissəsi bizim dövrümüze qədər gəlib çatmışdır.¹

XI əsrdə təsəvvüf cərəyanı daha sürətlə yayılırdı. Bu dövrdə bir neçə məşhur sufi əsəri qələmə alınmışdır. Onlardan biri də Əbülhəsən Əli bin Osman Cüllabinin yazdığı «Kəşfül-məhcub» əsəridir.

Hücvirinin «Kəşfül-məhcub» əsəri fars dilində qələmə alınmış qədim təsəvvüf kitablarından və təsəvvüfün nəzəri və elmi əsasları barəsində ilk nizamlı məlumatı çatdırır. Digər tərəfdən onu sufilər və təsəvvüf elminin öndərləri haqqında ilk təzkirə saymaq olar. Əsərin adı bütün kitab və təzkirələrdə «Kəşfül-məhcub» yazılmışdır. Yalnız iki yerdə onu «Kəşfül-məhcub li-ərbabil-qulub» («Qəlb sahibləri üçün örtülül olanın kəşfi») adlandırmışlar.

Hücviri bu kitabında 91 övliya haqqında məlumat vermişdir. Hücvirinin kitabı hansı tarixdə qələmə alması haqqında əldə dəqiq məlumat yoxdur.²

Şeyx Əbülhəsən Xərəqani haqqında qələmə alınan «Nurul-ulum» əsəri sufi nəsrinin nadir incilərindən biri sayılır. «Nurul-ulum» əsərinin sərlövhesində yazılır ki, bu kitab Xərəqaninin özünün dilindəndir. Fars sufi nəsrinin gözəl nümunələrindən biri də «Əsrarut-tovhid fi məqamati Şeyx Əbu Səid» əsəridir. Əsərin müəllifi Məhəmməd bin Münəvvərdir. Orta əsr farsdilli nəsrin parlaq nümunələrindən biri kimi «Əsrarüt-tövhid»in əhəmiyyəti çox böyükdür və bu abidə farsdilli nəsrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

«Əsrarüt-tövhid» təkcə sufi təriqətlərində deyil, həm də bütün xalq arasında böyük nüfuz və hörmət sahibi sufi şeyxi Əbu Səid Əbülkeyrin (967-1049) tərcümeyi-halına həsr olunmuşdur. Şeyxin nəslindən olan Məhəmməd bin Münəvvər öz məşhur əcdadı ilə qürur hissi duymaqla

1İسلامی عبدالرحمان، مجموعه آثار، گرد آوری نصرالله پورجوادی، جلد نوم، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، 1372، 311-293

2هجوری، ابوالحسن علی بن ابی علی جلابی، کشف المحجوب، به کوشش: محمد حسین تسبیجی، انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، 1374، 697 ص.

yanaşı, həm də onun adını və fəaliyyətini öz əsərində əbədiləşdirməyə çalışmışdır.¹

Məhəmməd bin Münəvvər XII əsrin birinci rübündə anadan olmuşdur. Atası Əbüsəna Nurəddin Münəvvər bin Əbu Səid şeyx Əbu Səidin məqbərəsində xidmət etmiş, «Halat və soxənanə şeyx-e ma» («Bizim şeyxin həyatı və kəlamları») əsərini yazan əmisi oğlu Cəmaləddin Əbu Ruh Lütfullah isə məşhur din xadimi və imam olmuşdur.

Orta əsr sufi nəsrinin inkişafında böyük rola malik olan alimlərdən biri də Xorasan ustadı kimi tanınan Zeynul-İslam ləqəbli Əbülqasim Quşeyridir.

Quşeyri həm mühəddis, həm də Quranın irfani təfsirini yazanlardır. Mənbələrdə onun qırxa yaxın əsərin müəllifi olduğu qeyd edilir. Onun yazdığı ən məşhur əsərlər bunlardır: «Təfsire-kəbir» (“Böyük təfsir”), «Adabus-sufiyyə» (“Sufiliyin ədəbləri”), «Lətaiful-ışaratul-cəvahir» (“Cəvahir işarələrinin lətiflikləri”), «Nəhvul-qulub» (“Qəlblərin yolu”), «Əhkamus-səma» (“Səmanın hökmləri”), və «Risaleyi-Quşeyriyyə». Quşeyrinin risaləsi giriş və dörd fəsildən ibarətdir. Sufilərin hal tərcümələri adlı fəsildə 83 sufi haqqında məlumat verilmişdir. İkinci fəsil, «Təsəvvüfi istilahlər», üçüncü fəsil «sufilərin məqam və halları» (təsəvvüf əxlaqı), dördüncü fəsil «Müridlərə tövsiyələr» (“Adabul-müridin”) adlanır.²

Əbu İsmayıl Abdullah bin Əbu Mənsur Məhəmməd əl-Ənsari əl-Herəvi məşhur farsdilli sufi ədibidir. Ənsari zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Onun yaradıcılığına sufizmin nəzəriyyəsinə, agioqrafiyaya dair kitablar, ədəbi-fəlsəfi əsərlər daxildir. Bu əsərlər sırasında «Zadül-arifin» («Ariflərin azuqəsi»), «Mənazilüs-sairin» («Yol gedənlərin dayanacaqları»), «Kənzüs-salikin» («Yolçuların xəzinəsi»), «Təbəqätüs-sufiyyə» («Sufilərin təbəqələri»), «Zəmmül-Kəlam» («Kəlamın məzəmməti»), «Məhəbbətnamə» («Məhəbbət kitabı»), «Qələndərnəmə» («Qələndər kitabı»), «İlahinamə», «Resale-ye del-o can» («Qəlb və can haqqında risalə») və s.-nin adını çəkmək olar.

XII-XIII əsr sufi nəsrinin ən bariz xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu dövrün sufiləri həm nəsr, həm də nəzm əsərlərinin müəllifləri kimi məşhurlaşmışdılar. Onlardan Sənayi Qəznəvi və Fəridəddin Əttarın adını

1 Мухаммад бин Мунаввар. Асрап ат-таухид фи макамат аш-шейх Абу Саид. Перевод с персидского, предисловие, примечания и указатели М.Д. Кязимова. Баку. 2010, 523 с.

2 Kuşeyri Abdulkərim. Kuşeyri risalesi. Dergah, 1999, s. 67

çəkmək olar. Digər bir xüsusiyyət isə, Şeyx Şəhabəddin Söhrəvərdi vasitəsilə İşraq fəlsəfəsinin meydana gəlməsi olmuşdur. Bu fəlsəfənin əsasını İslamdan qabaq yaşamış filosofların baxışları təşkil edirdi. İşraq fəlsəfəsi dəlillərə söykənmə əsasında yaranmış bir fəlsəfi cərəyan idi. Bu səbəbdən də işraq yolunu seçən sufilər və ariflər daha çox uğur qazanırdılar.

Orta əsr sufi nəsrində mühüm rolunu oynayan şəxsiyyətlərdən Əhməd Qəzali, Eynül-Quzat Həmədəni, Əbdülqadir Gilani, Ruzbəhan Bəqli, Şeyx Nəcməddin Kübranın da böyük rolunu oynamışdır.

Bu müəlliflərin hər biri haqqında Əbdürrəhman Cami özünün «Nəfəhatül-üns» əsərində məlumat vermişdir. Əhməd Qəzali haqqında oxuyuruq:

وی از اصحاب شیخ ابو بکر نساج است، تصنیفات و تالیفات معتبر و رسائل بی نظیر دارد و یکی از آنها رساله ی سوانح است که لمعات شیخ فخرالدین عراقی بر سنن آن واقع است، چنانکه در دیباچه ی لمعات می گوید.

«O, Şeyx Əbu Bəkr Nəssacın səhabələrindəndir. Mötəbər əsərləri və misilsiz risalələri vardır. Onlardan biri «Səvanih» risaləsidir ki, Şeyx Fəxrəddin İraqinin «Ləməati» onun ənalərinə əsaslanmışdır. Necə ki, (özü) «Ləməatin» müqəddiməsində yazır».¹

XIII-XIV əsrlərdə təsəvvüf cərəyanına təsir edən ən böyük hadisələrdən biri monqolların törətdiyi müharibələr olmuşdur. Ona görə də bu dövrdə əvvəlki əsrlərlə müqayisədə elə də böyük dəyişikliklər müşahidə olunmur. Amma bu dövrdə təsəvvüf artıq bir elm kimi tədris olunurdu. Belə ki, Şəmsəddin Məhəmməd bin Mahmud Amulinin “Nəfəyisul-funun” kitabında təsəvvüf elmi digər elmlərin sırasına daxil edilmişdir. XV əsrdə teymurilərin sufilərə diqqətinin çoxalması ilə sufilər və onların firqələrinin sayı artmağa başladı. Amma kəmiyyət artdıqca təsəvvüf və irfanın daha dərin qatlarına varanlar azaldı. Teymurilərin sufilərə rəğbəti o qədər çox idi ki, hətta Əmir Teymur sufi və ariflərin görüşünə gedirdi. Bu dövrdə sufilər daha çox şüariyə meyl edirdilər.

Tarixi hadisələr, teymurilərdən sonra monqolların hücumları daha çox insanın sufiliyə meyl etməsinə zəmin yaratdı. Dərvişlərin və sufilərin sayı çoxalsa da, təsəvvüf və irfanın həqiqəti azalırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əbdürrəhman Cami “Nəfəhatül-üns” əsərində sufiləri iki dəstəyə bölmüşdür: Vüsala yetənlər və saliklər. Bu dövrün məşhur sufi və ariflərindən Mahmud Şəbüstəri, Səfiəddin Ərdəbili, Nemətullah Vəli,

1جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص.374

Qasim Ənvar, Dai Şirazi, Əbdürrəhman Caminin adını çəkmək olar.¹

“Əbdürrəhman Caminin dövrü, həyatı və yaradıcılığı” adlanan **ikinci yarım fəsildə** şair haqqında məlumat verilmişdir. XV əsr farsdilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri də Əbdürrəhman Camidir. O təkcə şair olmamış, həm də böyük alim və mütəfəkkir kimi məşhurlaşmışdır. Onun adı Nurəddin Əbdürrəhman bin Nizaməddin Əhməd Camidir. Əbdürrəhman Cami 1414-cü ildə anadan olmuşdur. Onun harada anadan olması haqqında mənbələrdə fikir müxtəlifliyi vardır. Belə ki, bəzi mənbələrdə onun Heratda, farsdilli mənbələrdə isə Xorasanın Cam əyalətində anadan olması qeyd edilir.

İran alimi Mehdi Tovhidipurin “Nəfəhatül-üns” əsərinə yazdığı geniş müqəddimədə oxuyuruq:

«Nizaməddin Əhməd Dəştinin oğlu, Şəmsəddin Məhəmməd Dəşti İsfahaninin nəvəsi Nurəddin Əbdürrəhman Cami ailəsi ilə birlikdə türklərin hücumundan Xorasana pənah gətirmiş və Camin Xərcənd qəsəbəsində məskunlaşmışdır.

Cami 817-ci hicri-qəməri ilində (1414) Xorasanın Cam vilayətinin Xərcənd məhəllində anadan olmuşdur.

مولودم جام و رشحه ی قلمم جرعہ ی جام شیخ الاسلام است
لاجرم در جریدہ ی اشعار بدو معنی تخلص جامی است

Camda doğulmuşam, qələmimin damlası,
Şeyxül-islam camından bir qurtumdur.
Nəhayət şeirlər arasında,
İki mənaya görə təxəllüsüm Camidir.

Əbdürrəhman Cami onlarla kitabın müəllifidir. Ö öz əsərlərini həm ərəb, həm də fars dillərində qələmə almışdır.

Caminin əsərlərinin sayı haqqında təzkirə yazanlar arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. “Töhfeye-Sami” təzkirəsinin müəllifi qırx kitabı ona aid edir, «Xülasətül-əfkar» (“Fikirlərin təzkirəsi”) təzkirəsinin müəllifi Əbu Talib Təbrizi isə Caminin əlli dörd kitab və risalənin müəllifi olduğunu əmindir.

Onun mənzum əsərləri bunlardır:

1-Şeirlər divanı üç hissəyə bölmüşdür: «Fatihətül-şəbab» («Cavanlıq dövrü») (1479), «Vasitətül-əqd», («Həmayilin ortası») (1481), «Xatimətül-həyat» («Həyatın sonları») (1491).

2-«Həft övrəng» - Cami Nizamının “Xəmsə”sinə qarşılıq olaraq “Yeddi övrəng” adlı yeddi məsnəvi yazmışdır. Bunlar aşağıdakılardan

1جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نفحات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، 679 ص

ibarətdir:

1- Dini, fəlsəfi və əxlaqi mövzuda olan «Silsilətül-zəhəb» («Qızıl silsilə») Sultan Hüseynin adı ilə qələmə alınmışdır.

2- Dərin irfani mənaya malik olan və mövzusu qədim bir dastandan götürülmüş «Salaman və Əhsal» Yaqub Ağqoyunlunun adı ilə 1480-cı ildə qələmə alınmışdır.

3- İrfani və dini məsnəvi olan «Töhfətül-əhrrar» hikmətamiz hekayələrin məcmusudur.

4- «Söbhətül- əhrrar» «Töhfətül-əhrrar» kimi dini-irfani bir məsnəvi olub, hekayə və təmsillərdən ibarətdir. Əsər sultan Hüseynə həsr olunmuşdur.

5- Caminin ən məşhur məsnəvisi «Yusif və Züleyxa»dır və Əbdülqazi Sultan Hüseynin adı ilə 1483-cü ildə qələmə alınmışdır. Bu əsər Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» və Fəxrəddin Qurqaninin «Veys və Ramin» əsərlərinin üslubunda yazılmış aşiqanə məsnəvi olub Peyğəmbərin xatırlanması və Sultan Hüseyn Bayqaranın mədhi ilə başlayır.

6- 1484-cü ildə məşhur məhəbbət dastanı «Leyli və Məcnun» əsasında «Leyli və Məcnun» əsərini yazmışdır.

7- «Xerənameyi-İskəndəri» alim və filosofların dedikləri əsasında 1485-ci ildə qələmə alınmışdır. Bu əsərdə Sokrat, Platon, Aristotel, İskəndər və s. filosoflardan söz açmışdır.¹

Caminin mənsur əsərləri aşağıdakılardır:

1- Caminin «Nəfəhatül-üns min həzəratül-qüds» («Müqəddəs saraylardan dostluq nəfəsləri») (1476-1478) aqioqrafik əsəri də çox məşhur idi. Əsərə 618 sufi şeyxinin, zahidin (o cümlədən 33 qadın-zahidin) tərcümeyi-halı daxildir. Cami «Nəfəhatül-üns»ün müqəddiməsində qeyd etmişdir ki, öz kitabı ilə Əbdürrəhman Süləminin (1021-ci ildə vəfat etmişdir) «Təbəqatüs-sufiyyə» («Sufilərin təbəqələri») əsərini və Abdullah Ənsarinin eyni adlı əsərini tamamlamışdır (4). Əsərdə görkəmli şairlər haqqında həm dini, həm də dünyəvi ədəbiyyat baxımından böyük maraq kəsb edən məlumatlar verilmişdir.

2- Onun fəlsəfi əsərləri arasında ən mühümü Muhyiəddin ibn əl-Ərəbinin (1165-1240) «Füsusül-hikəm» («Müdrikliyin gemmaları») əsərinə yazdığı «Nəqdən-nüsus fi şərhi nəqşül-füsus» («Gemmaların naxışlarına şərhin verilməsinin tənqidi») və Fəxrəddin İraqinin məşhur «Ləməat» sufi əsərinə yazdığı «Əşiatül-ləməat» («Parıltıların şüaları») şərhleridir.

3- Dini-irfani məqalələr və ürəyəyatan rübailərdən təşkil olunmuş

¹ Kazımov Mehdi. Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri. Bakı: 2012, s. 348

«Ləvayih» (“Təcəlla nurları”)

4- İslam Peyğəmbərinin məqamlarının şərhı və onun səhəbələrinin vəsfi haqqında olan «Şəvəhidül-nübüvvə» (“Peyğəmbərliyin şahidləri”).

5- Şeyx Fəxrəddin İraqinin «Ləməat»ına şərh və təfsir olan «Əşətıl ləməat»(“Parıltıların şüaları”) əsəri Cami yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur.

6- Sədinin «Gülüstan»ı üslubunda yazılan «Baharistan». Cami bu əsəri övladı Ziyaəddin Yusif üçün yazmışdır.

7- İbn Farizin «Xəmriyyə» qəsidəsinin şərhı olan «Ləvvame»(“Danlayan”) ¹

Əbdürrəhman Caminin ən məşhur əsərlərindən biri «Nəfəhatül-üns» əsəridir. Əbdürrəhman Cami bu əsərinin belə adlandırılması haqqında demək olar ki, kitabın «xatimə» hissəsi istisna olmaqla, heç bir yerdə məlumat verməmişdir. Belə ki, o, kitabın sonunda belə yazır:

به اتمام رسيد و به اختتام انجاميد كتاب نجات الانس من حضرات القدس که مقصود از آن شرح اخلاق و افعال و بيان مقامات و احوال گم رُوانى بود که به قدم صدق راه باديۀ طلب را سپرده‌اند.²

«Nəfəhatül-üns min həzəratül-qüds» kitabı tamamlandı və sona çatdı. Tələb vədisinin yolunu sədaqət qədəmi ilə qət edən yolunu azmışların əxlaq və hərəkələrinin şərhı, məqam və hallarının bəyanı bu kitabın məqsədidir.

Əsərin birinci hissəsində sufizmlə bağlı olan bir çox ümumi xarakterli məlumatlar verilmişdir. Fikrimizcə, Caminin əsərini belə müqəddimə ilə başlamasında məqsədi onun oxucunu sufizmin bəzi məsələləri ilə tanış etməkdən ibarətdir.

Müəllif birinci hissənin sonunda bu kitabın faydalarını bir-bir sadalamağa başlayır. Belə ki, Cami özü əsərini oxumağın bir neçə faydası olduğunu qeyd edir. Biz həmin faydaları bir-bir yazmağı zəruri sayırıq.

پس آنچه مذکور خواهد شد در این کتاب، اسامی بسیاری از مشایخ طایفۀ صوفیۀ خواهد بود و تاریخ ولادت و وفات ایشان و ذکر سیر و احوال و معارف و کرامات و مقامات ایشان باشد که مطالعه کنندگان را از مطالعه و ملاحظه ی آن یقینی نسبت باین طائفه حاصل شود و هدیانات جماعتی که نقد کرامات و مقامات این طائفه می کنند در ایشان سرایت نکند و از غائله غوایت آن جماعت محفوظ ماند اعاذ نا الله وجميع المسلمين من شرور انفسنا و سیات اعمالنا، و رای این، فواید دیگر هست که بعضی از آن به تفصیل مذکور می گردد.³

«Belə ki, bu kitabda sufi tayfasının şeyxlərinin çoxunun adları qeyd

1 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 155-162

2 Yenə orada, s. 635

3 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 28

olunacaq. Onların doğum və ölüm tarixi, seyr, hal və mərifətləri, kəramət və məqamları yazılmışdır ki, oxucularda onun mütalihə və mülahizəsindən bu zümərə haqqında yəqin əldə olunsun. İnsanların bu tayfanın kəramət və məqamlarını inkar edən sayıqlamaqları onlara sirayət etməsin və camaatın boş danışıqlarından qorunsunlar. Nəflərimizin şərrindən və əməllərimizin pislərlərindən Allaha sığınırıq. Bundan savayı, bəzi faydalar da vardır ki, onlardan bəziləri aşağıda qeyd olunmuşdur».

Kitab haqqında araşdırmaları belə yekunlaşdıra bilərik:

1. İnsanlara sufi şeyxləri haqqında dəqiq məlumat vermək və bununla da onlar haqqında deyilmiş mənasız sözlərin qarşısını almaq.
2. Sufilər haqqında yazıları oxumaq insanın ruhuna, xüsusilə qəlbinə böyük təsir göstərir və onun aram tapmasına səbəb olur.
3. Sufilər haqqında kitab oxumaq insanın əxlaqının gözəlləşməsinə və bir çox pis vərdişlərdən uzaq olmasına səbəb olur.
4. Sufi şeyxləri haqqında yazıları oxuduqca, onların kəramət, rəftar və sözləri ilə tanış olduqca, insanda onlara qarşı rəğbət hissi güclənir və onları sevməyə başlayır.
5. Onların dediklərinin insana böyük faydası vardır.

I fəslin **üçüncü yarımfəsl** “**Nəfəhatül-üns əsərinin mənbələri**” adlanır. Cami əsərini yazması səbəbinə keçməzdən əvvəl Süləminin «Təbəqatüs-sufiyyə» və Ənsarinin «Təbətaqüs-sufiyyə» əsərlərinin adını çəkir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Cami əsərini yazarkən Hücverinin «Kəşfül-məhcub», Eynül-Quzatın «Məktubat» və digər əsərləri, həmçinin Məhəmməd bin Münəvverin «Əsrarüt-tövhid fi məqamati Şeyx Əbu Səid Əbülxeyr» əsərlərindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bizim fikrimizcə, bu əsərlərdən istifadə olunması təbiidir. Çünki həm Süləminin, həm də Ənsarinin əsərləri təqribən 124 sufi haqqında olan məlumatlarla bitir. Amma gördüyümüz kimi, Caminin əsəri bundan altı dəfə çoxdur. Ona görə də Caminin belə əsərlərdən mənbə kimi istifadə etməsi məqsədəuyğun sayıla bilər.

Əsərdə oxuyuruq:

و صاحب کشف المحجوب گوید کہ باب را عجزه یی بود فاطمه نام.¹

«Kəşfül-məhcubun» sahibi deyir ki, Babın Fatimə adlı bir qarısı vardı».

Cami də öz əsərində Əbu Səid Əbülxeyrin dilindən çoxlu cümlələr işlədir. Bu da onu göstərir ki, müəllif əsərində Əbu Səidin əsərlərindən də

جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی 1 پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص 282.

mənbə kimi istifadə etmişdir.

Əsərdə daha neçə-neçə sufi əsərinin adlarına rast gəlmək mümkündür. Bunlardan Muhyəddin Ərəbinin «Füsusul-hekəm» (“Əsas nəsihətlər”) və «Fütuhati Məkkiyyə» (“Məkkə fəthləri”), Əbu Nəsr Sərracın «Lümə» (“Parıltı”) və digər əsərlərin adlarına rast gəlmək mümkündür ki, Cami öz əsərini yazarkən onlardan istifadə etmişdir.

“Nəfəhatül-üns” əsərinin sufi ədəbiyyatına təsiri adlı **dördüncü yarımfəsildə** bu əsərin sonrakı sufi ədəbiyyatına təsiri araşdırılmışdır. Araşdırmalarımızdan məlum olmuşdur ki, adı çəkilən bu şəxsiyyətlərdən üçünə yəni Əlişir Nəvai, Əli bin Hüseyn Kaşif Səbzəvari və Rəziəddin Əbdülqəfur Larinin yaradıcılığına Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərinin böyük təsiri olmuşdur.

Əlişir Nəvainin Əbdürrəhman Caminin təsiri ilə yazdığı son məşhur əsəri “Nəsaimül-məhəbbə” (“Məhəbbət nəsimləri”) əsəridir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əlişir Nəvai yalnız Caminin əsəri ilə kifayətlənməmiş, digər əsərlərdən də istifadə etmişdir. Caminin əsərində 618 sufi haqqında məlumatlar vardır. Bunların əksəriyyətini ərəb və əcəm sufiləri təşkil edir.

Nəvai bu əsəri yazmasının səbəblərini belə açıqlayır: «Daim aşıftə xatirimə gəlirdi və pərişan xəyalımı dolaşırdı ki, o kitab əlfazi-farsidir, ərəbcəyə peyvəstə və ibarətü-ışarət əhli dilinə vabəstə. Və o dillər vüqufundan baxəbərlər və o ibarətü-ışarətdən bərxəbərlər öz qabiliyyətləri miqdarında və öz iştiğalları müqabilində məriyət tapırlar və feyz alırlar. Bu həqiq əgər səy qılsam, bu kitabı türk dilinə tərcümə edəcəyəm və o dəqayıq və müşkilatı aydın əlfazda açacağam».¹

Yuxarıda qeyd etdiyimiz şagirdlərdən biri də Əli bin Hüseyn Kaşif Səbzəvaridir. Əli bin Hüseyn Kaşifi Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərinin təsiri ilə “Rəşəhatu eynül-həyat” (“Həyat çeşməsinin damlaları”) əsərini qələmə almışdır. Əsərdə müxtəlif firqələr, o cümlədən, məhasiniyyə, qəssariyyə, teyfuriiyyə, cüneydiyyə, nuriyyə, səhliyyə firqələri haqqında məlumat verildikdən sonra nəqşbəndiyyə silsiləsi haqqında bəhs olunmuşdur. Kitabda nəqşbəndiyyə təriqətinin yaranması, təsisçisi və ardıcılıqları haqqında məlumat verilmişdir. Bu əsərin yazılmasında, Caminin əsərindən başqa Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övlya” əsərindən də mənbə kimi istifadə olunmuşdur. “Rəşəhat” kitabı bir dibaçə və 95 şeyxin zikrindən ibarətdir.² Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərinin təsiri ilə yazılmış

1 Nevayi Alişir. Nesayimil-mahabbe min şemayimil-futuvve. Haz. Kemal Ersalan, İstanbul: Edebiyyat fakultesi basım evi. 1979, s. 13

2 <http://www.ensani.ir/fa/content/201959/default.aspx>

digər əsər Əbdülqəfur Larinin “Təkmilə ber Nəfəhatül-üns” (“Nəfəhatül-ünsün təkmili”) əsəridir. Onun bu əsərinin yazılma tarixçəsi çox maraqlıdır. O əvvəl “Nəfəhatül-üns”ün çətin yerləri haqqında bir kitab yazaraq onu “Haşiyətu nəfəhatül-üns” (“Nəfəhatül-ünsə haşiyə”) adlandırmışdır. Daha sonra Lari ustadı Caminin tərcümeyi-halının “Nəfəhatül-üns”də olmadığını nəzərə alaraq ilk əsərin ardınca “Təkmilətu-Nəfəhat” (“Nəfəhatın təkmili”) adlı bir əsər yazır. Bu kitabda uşaqlıqdan 898 (h.q) ilinə kimi Caminin həyatı, əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. Əbdürrəhman Caminin bu şagirdi də müəlliminin təsiri ilə belə gözəl bir əsər yazmışdır. Hətta Caminin əsərləri haqqında məlumatı da onun əsərindən alırıq. Əbdülqəfur Larinin bu əsərinə əsasən, Caminin 47 əsər müəllifi olduğunu deyə bilərik. Larinin də bu əsərində Cami haqqında çox ətraflı məlumatlar verilmişdir. Hətta bəzən Kaşifi ilə Larinin yazdığı cümlələr belə çox oxşarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Əbdürrəhman Caminin məşhur şagirdlərindən biri də Nizami təxəllüslü Əbdülvasi Baxerəzidir. O da öz ustadı haqqında “Məqamate Cami” adlı bir kitab yazmışdır.¹

Əsərin “**İdeya tematik əsası və janr xüsusiyyətləri**” adlanan **ikinci fəslə** üç yarımfəsildən ibarətdir. “**Əsərdə fəlsəfi və təsəvvüf motivləri**” adlı **birinci yarımfəsildə** qeyd olunur ki, Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsəri sufi ədəbiyyatı ilə bağlı bir əsər olduğundan, əsərdə dini və təsəvvüf motivləri digər mövzularla müqayisədə daha çox üstünlük təşkil edir. Burada namaz, oruc, ziyarət, halal, haram məsələlərinə toxunulmuşdur. Məsələn:

ابراهيم ادهم و على بكار و حذيفه مرعشى و سلم خواص ياران يكدیگر بودند با يكدیگر بيعت كردند كه هيچ چيز نخوريم مگر كه دانيم كه از حلال است. چون در مانند از يافتن حلال به شبهه باندك خوردن آمدند. گفتند چندان خوريم كه از آن چاره نبود بارى شبهه اندك تر بود.

«İbrahim Ədhəm, Əli Bəkar, Hüzeyfə Mərəşi və Sələm Xəvvas bir-biri ilə dost idilər. Bir-birinə söz verdilər ki, yalnız halal şeylərdən yeyəcəklər. Şübhəsiz, halal yemək tapmaqda aciz qalanda az yeməyə başladılar. Dedilər: «Çarəmiz kəsildə yeyək, heç olmasa, şübhəmiz daha da az olsun».²

Burada da başqa bir dinin göstərişlərinə toxunulmuşdur. Bu kiçik hissədən məlum olur ki, birincisi, bu həyatda halal yemək tapmaq çox çətin, ikincisi isə, şübhələrin aradan qaldırılması üçün yeməyi azaltmaq lazımdır.

1 <http://lib.eshia.ir/23022/17/6387>

2 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پيوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 42

Əsərdə sufilərin məqamları, halları haqqında çoxlu hekayələr, cümlələr vardır ki, onlardan birini qeyd etmək yerinə düşər:

وی را از زهد پرسیدند. گفت: به چشم نقصان در دنیا نگرستن و باعراض از وی عزیز و گرامی زیستن.

«Ondan zöhd haqqında soruşdular. Dedi: Dünyaya nöqsan gözü ilə baxmaq və ondan üz çevirməklə izzətlə yaşamaq».¹

Fəslin **ikinci yarım fəslə** “**Əsərdə didaktik motivlər**” adlanır. Sufi əsərlərində didaktik motivlər əsasən ümumbəşəri hökmlər və qaydalar üzərində formalaşır. Bunlara əsasən insan bütün həyatını yalnız ibadətə, yaxud elmə, yaxud digər şeylərə məşğul etməməlidir. Hər biri öz miqdarında həyata keçirilməlidir. Yəni İslam dinində ifrata varmaq bəyənilmir.

و هم وی گفته که بزرگترین نعمت بیرون آمدن است از نفس از برای آنکه نفس

بزرگترین حجابهاست میان تو و الله تعالی.

«Və həm o demişdir ki, nəfs səninlə Allah-Təala arasında pərdələrin ən böyüyü olduğu üçün ən böyük nemət nəfsdən xilas olmaqdır».²

Sufilərin həmişə mübarizə apardıqları məsələ nəfs məsələsidir. Çünki nəfs insanların bədbəxtliklərinə səbəb olur. Ona görə də, Allahla insan arasında olan bu böyük maneəni aradan qaldırmaq ən böyük nemət sayılır.

از وی آوردند که گفته است: وقتی بعمل آجری مشغول بودم. در میان خشتهایی که زده بودند میرفتم. ناگاه شنیدم که خشتی مر خشت دیگر را گفت: سلام بر تو باد که امشب به آتش در می آیم، مزدوران را منع کردم از آنکه خشتها را به آتش در آرند و همه را بدان حال بگذاشتم و بعد از آن دیگر خشت نه پختم.

«Ondan nəql etmişlər ki, demişdir: Bir zaman kərpic işi ilə məşğul idim. Hazırlanmış kərpiclərin arası ilə gedirdim. Birdən eşitdim ki, bir kərpic digər kərpicə dedi: Sənə salam olsun, bu gecə atəşə daxil oluram. İşçilərə kərpicləri oda atmağı qadağan etdim. Hamısını olduğu kimi qoydum, ondan sonra kərpic bişirmədim».³

Əbdürrəhman Caminin didaktik qələmi də digər mövzular kimi çox kəsərlidir. Bunu onun «Baharistan» və «Nəfəhatül-üns» əsərində yazdığı hekayələrdən görmək olar. Bütün bu hekayələr sufi şeyxlərinin insanların təlim-tərbiyəsi, onların kamilləşməsi üçün yazıldığını bir daha sübuta yetirir. Ümumiyyətlə, sufilər özləri haqq yolunda olduqları üçün onların

جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی 1 پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 117

2 Yenə orada, s. 190

3 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 47

dilindən çıxan hər bir söz, gördükləri hər bir əməl digər insanlar üçün örnək ola bilər ki, bunun bariz nümunələri də Caminin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

“Nəfəhatül-üns əsərinin janr xüsusiyyətləri və personajlar sistemi” adlı **üçüncü yarımfəsildə** janr xüsusiyyətləri belə qruplaşdırılmışdır:

1. Əbdürrəhman Caminin «Nəfəhatül-üns» əsəri təzkirə janrında qələmə alınmışdır.
2. Əsərin ana xəttini təsəvvüfün konsepsiyaları təşkil edir.
3. Əsərdə Quran ayələri və hədislər üstünlük təşkil edir.
4. Əsərdə ərəb və fars dillərində olan şeir parçalarına rast gəlmək mümkündür.
5. Sufi şeyxləri haqqında məlumatlar ayrı-ayrı hekayələrin məcmusundan ibarətdir.
6. Əsərdə sufi şeyxlərinin sufilik, əxlaq, din haqqında qısa cümlələri üstünlük təşkil edir.
7. Əsərdə maddi həyatdan daha çox mənəvi həyatla bağlı olan hekayələr üstünlük təşkil edir.
8. Əsərdə möcüzələrin təsvirinə rast gəlirik.
9. Əsər Xacə Abdullah Ənsarinin «Təbəqatüs-sufiyyə» əsərinin əsasında yazıldığına görə demək olar ki, əsərin təqribən yarısından çoxunda Xacənin dilindən olan cümlələri görə bilərik.
10. Əsərdə çox geniş ədəbiyyatdan istifadə olunduğu üçün, çoxsaylı sufilərin yazdıqları əsərlərdən sitatlar üstünlük təşkil edir.
11. Əsərin dili sadə və anlaşılıq şəkildə yazılmışdır.
12. Müəllif bacardıqca əsərdə verilən məlumatların dəqiqliyinə cəhd göstərmişdir.

Əsərin personajlar sistemi də çox maraqlı şəkildə qurulmuşdur. Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda hər bir əsərin özünəməxsus personajlar sistemi qurulur. Əsər epik xarakter daşıyarsa onda olan personajlar da əsərin ruhu ilə uyğunluq təşkil etməli və onlar pəhləvanlar, qəhrəmanlar, cəsur döyüşçülər və əsgərlərdən ibarət olmalıdır. Yaxud əgər əsərdə aşiqanə-romantik hisslər varsa, həmin əsərdə də aşiq və məşuq obrazları oxucunun gözü qarşısında canlandırılır. Əbdürrəhman Cami kitabın birinci hissəsində oxucunu ötəri olsa da, əsərin personajlar ilə tanış etməyə çalışmışdır. Məsələn, vəli, sufi şeyxləri, zahid, fəqir, xidmətçi, abid haqqında aşağıdakı qeydləri verə bilərik:

ولی آن بود که فانی بود از حال خود و باقی بود به مشاهدی حق سبحانه و تعالی، ممکن نباشد
مر او را که از خود خیر دهد یا غیر خداوند بیارآمد.¹

«Öz vəziyyətində fani olduğu təqdirdə Allah-Təalanın müşahidəsi ilə ədəbilik qazandı. Onun özündən danışması və ya Allahdan qeyrisi ilə aram tapması mümkün deyildi».

Əsərin personajları haqqında danışarkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada əsas məqsəd sufilərin hansı adla adlandırılması deyil, oxucunu onların qazandıqları kəramət, fəzilət və dahiliklə tanış etməkdən ibarətdir. Yəni sufilərin pir, mürşid adlandırılması şərti xarakter daşıyır, onların məqamı haqq yolunda atdığı addımlarla ölçülür.

“Nəfəhatül-üns əsərinin bədii xüsusiyyətləri” adlanan sonuncu fəslə də üç yarım fəsildən ibarətdir. “Bədii ifadə vasitələrinin işlədilməsi və dil xüsusiyyətləri” adlanan birinci yarım fəsildə əsərdə işlənmiş qafiyəli nəsrə aid nümunələr verilmişdir.

و فضایل و کمالات صوری و معنوی وی از مصنفات وی ظاهر است چه عربی و چه فارسی، آن قدر کشف حقایق و شرح دقائق که وی کرده است کم کسی کرده است، و میان وی و شیخ احمد مکاتبات و مراسلات بسیار است و از آنجمله رساله ی عینیّه که شیخ احمد به وی نوشته که در فصاحت و بلاغت و روانی و سلاست توان گفت که آن را نظیری نیست.²

“Onun təsviri və mənəvi fəzilət və kamalları istər fars, istər ərəb dilində olan əsərlərində görünür. Onun qədər kimsə həqiqətləri kəşf etməmiş və dəqiqlikləri şərh etməmişdir. Onunla Şeyx Əhməd arasında çoxlu yazışmalar olmuşdur. Onlardan Şeyx Əhmədin ona yazdığı «Eyniyyə» risaləsidir ki, fəsaḥət, bələğət, rəvanlıq və səlisslikdə onun misli bərabəri yoxdur”.

Caminin nəsrinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də təşbeh, istiarə tərkibli birləşmələrin işlənməsidir. Bildiyimiz kimi, hind üslubunun yaranmasından qabaq o ən məşhur şair olmuşdur. Şair təbiətli insanlar öz əsərlərində birləşmələri xüsusi mənada və formada işlədirdilər. Əbdürrəhman Caminin nəsrinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də birləşmələri xüsusi mənada işlətməsidir. Bu birləşmələr Camidən əvvəl və ondan sonra onun işlətdiyi mənada olmamışdır. Yaxud da çox nadir hallarda onlara rast gəlmək mümkündür. Ərəb sözlərindən istifadə olunması da Əbdürrəhman Caminin nəsrinə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. “Nəfəhatül-üns” əsəri qədim mətnlər və öz dövrünün mətnləri ilə müqayisədə daha rəvan fars dilində yazılsa da, onda işlənən ərəb sözlərinin sayı da az deyil. Araşdırmalar göstərir ki, “Nəfəhat”ın müxtəlif hissələri,

1 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 5

2 Yenə orada, s. 414

istər tərcümə olsun, istər iqtibas bir-birindən fərqlənir. Ərəb sözlərinin işlənmə dərəcəsi də kitabın bütün yerlərində eyni deyildir. Məsələn, müqəddimə və sufizmin əsaslarının yazıldığı birinci hissədə ərəb sözləri digər hissələrə nisbətən daha çox işlənmişdir. Aparılmış araşdırmalardan məlum olur ki, ən çox ərəb sözləri 1-50-ci səhifələrdə, ən aşağı sayda isə 200-250-ci səhifələrdə işlənmişdir.

“Bədii zaman və məkan” adlı **ikinci yarım fəsildə** əsərdəki hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkanlar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əsərdə ayrı-ayrı fraqmentlərdə cərəyan edən hadisələri məkan baxımından bir neçə yerə bölmək olar:

1. Dini məkanlar. Buraya məscid, mədrəsə, Məkkə, Mina və s. daxildir.
2. Coğrafi yerlər. Buraya səhra, çöl, çay kənarı, dağın ətəyi, dəniz və s. daxildir.
3. Mücərrəd məkanlar. Bunu belə qeyd etməkdə məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bunlar oxucunun ağına sığmayan məkanlardır.

وی گفته که بمنای بودم روز عید اضحیٰ. جمعی انبویه نشستہ بودند و شیخ سیروانی حاضر بود...¹

«O demişdir ki, Minada Qurban bayramı günündə idim. Bir dəstə sıxlaşıb oturmuşdu və Şeyx Sirvani də orada idi...»

روزی نشستہ بود میان خلق حکم همی کرد. یکی از بزرگان بزیارت وی آمد. ویرا چنان مشغول دید سجاده بر روی خوض انداخت و نماز کرد. چون فارغ گشت شیخ ابوالقاسم مر او را گفت: ای برادر این خود کودکان کنند. مرد آنست که در میان چندین شغل دل باخدای عز و جل نگاه تواند داشت.²

«Bir gün camaatın arasında oturub hökm çıxarırdı. Böyüklərdən biri onun ziyarətinə gəldi. Onu elə məşğul gördü ki, səccadəni hovuzun üstünə atıb namaz qıldı. Elə ki, qurtardı Şeyx Əbülqasim ona dedi: Ey qardaş, bunu uşaqlar da edə bilər. Kişi odur ki, ürəyin neçə məşğulluğu arasında Allah-Təalaya yer verə bilsin».

گویند که سرای وی خانه بی بود در زمین کنده. سی سال از آنجا بیرون نیامد بمجاهده و عبادت مشغول بوده. گفته اند که طعام نمیخورد و اهل بصره ویرا از بصره بیرون کردند.³

«Deyirlər, onun evi yerdə qazılmışdı. Otuz il ordan çıxmamış, mücahidə və ibadətlə məşğul olmuşdur. Deyirlər ki, yemək yemirmiş və Bəsrə əhli onu Bəsrədən qovubmuş».

[جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 146]

2 Yenə orada, s. 125

3 Yenə orada, s. 163

Yuxarıda bədii məkanlar üçün apardığımız bölgü bədii zamana da şamil edilə bilər.

1. Dini məkanlarda icra olunan ayinlərin vaxtı. Məsələn, namaz, qurban kəsmək, ramazan ayı və s.

2. Mücərrəd zamanlar. Bura yuxu aləmini də daxil etmək olar.

İbrahim bin Davudun zikrində oxuyuruq:

شیخ الاسلام گفت که وی سی سال یک سفر کرده بود تا دل خلق را بر صوفیان بقبول آرد و راست کند.¹

«Şeyxül-İslam demişdir: “O otuz il səfər etmişdir ki, insanlar sufilərini qəbul edib və düz yola gəlsinlər».

Əsərdə hadisələrin çoxu yuxu zamanı baş verir və fikrimizi bir neçə misalla dəqiqləşdirmək istəyirik:

شیخ الاسلام گفت که ابو عبد الله رودباری گفت که از حسن بن محمد الرازی شنیدم که گفت: مرا سرما و گرسنگی دریافت. در خواب شدم. هاتقی آواز داد که تو پنداری که عبادت همه نماز و روزه است؟ صبر بر احکام الله تعالی از نماز و روزه افضل است.²

«Şeyxül-İslam demişdir ki, Əbu Abdullah Rudbari demişdir: Həsən bin Məhəmməd ər-Razidən eşitdim: “Məni soyuq və aclıq tutdu. Yuxuya getdim. Hatifdən səs gəldi: “Sən güman edirsən ki, ibadət yalnız oruc və namazdır? Allah-Təalanın hökmlərinə səbr etmək namaz və orucdan da üstündür».

Sufi əsərlərində bəzən zamanlar arasında da təzad yaradılır. Məsələn, qış olduğu halda sufünün tərlədiyini, yaxud yayda qalın paltar geyindiğini təsvir olunur.

مُشَاد دینوری گوید که: «نیم خواب بودم در مسجد، فرامان نمودند که: خواهی که دوستی از دوستان ما ببینی بر خیز و بر سر تل توبه شو! بیدار شدم، برف آمده بود. آنجا رفتم، خواص را دیدم مربع نشسته و گرد بر گرد وی مقدار سپری سبز تهی از برف و با آن همه برف که بر سر وی آمده بود در عرق غرق. گفتم: این منزلت به چه یافتی؟ گفت: به خدمت فقرا.»³

“Müşad Dinəvəri deyir: “Məsciddə yarıyuxulu idim. Əmr etdilər ki, bizim dostlarımızdan bir dostu görmək istəyirsənsə, ayıl və tövbə təpəsinin başına qalx! Oyandım, qar yağmışdı. Ora getdim. Xənvəsi gördüm, bardaş qurub oturmuşdu, onu yaşıllıq bürümüşdü. Başına nə qədər qar yağsa da, qar-tər içində idi. Dedim: Bu məqamı necə tapdın? Dedi: Fəqirlərə xidmətlə”.

جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نفعات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی 1 پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 107

1 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نفعات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 164

Ümumiyyətlə, sufi əsərlərində belə qeyri-adi səhnələrin, məqamların yaradılması çox maraqlı doğuran məsələdir. Çünki əsərin məzmunu da onun qəhrəmanları kimi adi halda olmamalıdır. Digər tərəfdən, sufilər adi adamlardan çatdıqları məqamlarla fərqlənilir. Onlar üçün nə zamanın, nə də məkanın heç bir fərqi yoxdur. Onlar sanki bu dünyanın bütün buxovlarından qırılıb artıq başqa aləmlərdə seyr edirlər.

Dissertasiyanın sonuncu yarımfəslisi **“Əsərdə poetik fraqmentlər”** adlanır. Əsərdə ərəb və fars dilində şeirlərə rast gəlmək mümkündür.

لشيخ الإسلام قدس سره
كيف يحلي وصل اثنين
من قسم الواحد جهلا
هما في اصل واحد
فهو با الواحد جاهد¹

Şeyxül-İslam (q) demişdir:

İkinin birləşməsi necə mümkündür?

Onlar əslində vahiddirlər.

Kim cahilcəsinə vahidi bölse,

O vahidə qarşı çıxmışdır.

Əsərdə işlənmiş şeirlər müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onların işlənməsinin məqsədini açıqlayan bir neçə misala işarə etmək yerinə düşər. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz şeirdən qabaq oxuyuruq:

و هم وی گفته: اول گسستن و پیوستن، در آخر نه گسستن و نه پیوستن.²

«Həmçinin o demişdir: Əvvəl (Allahdan) qırılmaq və (Ona) qovuşmaq olsa da, sonda nə qırılmaq, nə də birləşməyin faydası olmaz».

Bu cümlə və şeir nümunəsi ilə müəllif vəhdəti-vücut konsepsiyasının mahiyyətini Zunnun Misri və Xacə Abdullah Ənsarinin dili ilə verməyə çalışmışdır. Gördüyümüz kimi, şeirlə cümlə arasında çox böyük uyğunluq vardır. Bu da şeirlərin işlənməsinin məqsədini bir daha sübuta yetirir.

Bu fikrimizi sübuta yetirmək üçün başqa bir misala diqqət yetirək:

شيخ الإسلام گفت: فضيل عياض را پسری بود علی نام. از پدر مه بود در زهد و عبادت و ترس، روزی در مسجد حرام نزدیک زمزم خواننده بی بر خواند: و يوم القيمة ترى المجرمين، وی بشنید وز عقه بی زد و جان داد. شيخ الإسلام گفت: از دوست نشان و از عارف جان من مات عشقا فليمت هكذا لا خير في عشق بلا موت.³

1 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نفحات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی 1 پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص32.

2 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نفحات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 34

«Şeyxül-İslam demişdir: Füzeyl Ayazın Əli adlı bir oğlu var idi. Zöhd, ibadət və Allah qorxusunda atasından artıq idi. Bir gün Məscidi-Həramda Zəməm yaxınlığında bir xanəndə oxuyurdu: «Və Qiyamət günü günahkarları görərsən». O eşitdi, fəryad etdi və can verdi. Şeyxül-İslam dedi: Dostdan nişan, arıfdən can.

Kim eşqlə ölsə, belə ölmüşdür,
Ölümsüz eşqdə xeyir yoxdur.»

Əbdürrəhman Caminin əsərini digər belə əsərlərdən fərqləndirən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, Cami öz əsərində görkəmli şairlər haqqında da məlumat vermişdir. Düzdür, bu hal aqioqrafik əsərlərin malik olduğu çərçivədən kənar olsa da, bunu yalnız Caminin özünün şair olması və şairlərə böyük ehtiramı ilə əsaslandırmaq olar. Belə şairlərdən Cəlaləddin Rumi, Sənai Qəznəvi, Fəridəddin Əttar, Fəxrəddin İraqi, Sədi Şirazi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Xosrov Dəhləvi, Kamal Xocəndi və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Əbdürrəhman Cami burada Nizami Gəncəvini bir sufi şairi kimi təqdim etmişdir. Onun bütün elmləri bilməsinə baxmayaraq, sonra Allaha üz tutmasını Nizaminin öz sözləri ilə sübuta yetirmişdir. Dahi şairin ömrü də digər sufilər kimi qənaətlə, təqva ilə, dünyadan üz çevirməklə keçmişdir. Burada şairin çox gözəl bir xüsusiyyəti ilə tanış oluruq. Məlum olduğu kimi Nizaminin dövründə yazıb-yaradan şairlər daha çox sultanların, şahların mədhi ilə özlərini tanıtmağa çalışırdılar. Amma Nizami Gəncəvi belə şairlərdən olmamışdır. O, sufii yolunu seçdiyi üçün, heç vaxt böyüklərlə oturub-durmamışdır. Lakin onun şairlik istedadı o qədər yüksək olmuşdur ki, sultanlar onun varlığına bir bərəkət kimi baxmışlar.

Əbdürrəhman Cami Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığı haqqında da məlumat vermişdir. Onun Xaqani haqqında yazdıqlarından məlum olur ki, Xaqani də sufiliklə bağlı şeirlər qələmə almış, ərəb dilində şeirlər yazmış və Həkim Sənainin «Raiyyə» qəsidəsinə cavab yazmışdır.

Əbdürrəhman Cami Xaqani Şirvani haqqında da yazır:

هرچند وی شاگرد فلکی شاعر است و بشعر شهرت تمام یافته چنین گویند که وی را
طور شعر طور دیگر بوده است که شعر در جنب آن کم بوده چنانکه حضرت مولوی قدس سره
گفته است:

شعر چه باشد میرم تا که ز نم لاف از و
هست مرا فن دگر غیر فنون شعرا.¹

جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی 1 پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص607.

«Şair Fələkinin şagirdi olsa da, şeirdə böyük şöhrət qazansa da, belə deyirlər ki, onun şeir üslubu başqa üslubda olmuşdur və bu baxımdan ona şeir demək azdır. Necə ki, Mövləvi (q) demişdir:

Əgər şeir boşboğazlıq olsa, ondan danışmaram,

Mənim şairlərin üsulundan fərqli üsulum vardır».

Əbdürrəhman Cami bu sözlərin sübutu üçün Əfzələddin Xaqaninin özünə müraciət etmiş və onun bir neçə beytini vermişdir:

و سخنان وی بر این معنی شاهد است چنانکه می گوید:

صورت من همه او شد صفت من همه او لاجرم کس من و من نشنود اندر سخنم
نزنم هیچ دری تام نگویم آن کیست چون بگویند مرا باید گفتن کم منم.

«Onun öz sözləri bu mənanı sübuta yetirir. Belə deyir:

Mənim surətim tam O oldu, sifətim tam O

Nəhayət kimsə məni və mənim sözümü eşitmir

Həç bir qapını döymərəm demərəm O kimdir

Mənə desələr deməlisən, deyərəm ki, o mənəm».

حلقه بی یافتم دو عالم را

دل در آن حلقه چون نگین دیدم.

İki aləmi halqa kimi mən tapdım

Qəlbi o halqada üzük qaşı kimi gördüm.

و در محلی دیگر می گوید:

عشق بیفشرد پا بر نمط کبریا برد بدست نخست هستی ما را ز ما
ما و شما را بنقد بیخودی در خور ست زانکه ننگجد در او زحمت ما و شما¹

Başqa bir yerdə deyir:

Eşq böyüklərinin xalçasına ayağını basdı

Birinci varlığını bizdən aldı

Bizə də sizə də nəqd yoxluq yaraşır

Çünki onda bizim də, sizin də zəhmətiniz sığmır.

Əbdürrəhman Cami şairlərin həyatı haqqında məlumat verdikdən sonra onların yaradıcılığına da biganə qala bilməmişdir. Belə ki, hər hansı bir şairin zikrini oxuyarkən onun yazdığı əsərlər haqqında da məlumat əldə edə bilirik. Məsələn, yuxarıda yazılanlardan məlum olur ki, Fəxrəddin İraqi «Ləməat» və «Divan» müəllifi olmuşdur, Fəridəddin Əttar isə «Təzkirətül-övlia» əsərini qələmə almışdır.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında yazılan cümlələr də çox maraqlıdır:

مثنویات پنج گانه ی وی که بینج گنج مشهور است اکثر آنها باسندعا سلاطین روزگار

واقع شده است امیدواری آن را که نام ایشان بواسطه ی نظم وی بر صفحه ی روزگار بماند

[جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نفحات الانس من حضرات القدس، بتصحيح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی

پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص. 607

استدعا نموده اند و اکثر آنها اگر چه بحسب صورت افسانه است اما از روی حقیقت کشف حقایق و بیان معارف را بهانه است.¹

«Onun beş xəzinə kimi tanınan məsnəvilərinin əksəriyyəti dövrün sultanlarının xahişi ilə yazılmışdır. Buna ümidvar idilər ki, onun nəzmi vasitəsilə adları tarix səhifəsində yadigar qalsın. Onların əksəriyyəti əfsanə formasında olsa da, həqiqətlərin kəşfi və mərifətin bəyanı üçün bəhanədir».

Yaxud Həkim Sənayi Qəznəvinin «Hədiqətül-hədiqə»si haqqında belə yazmışdır:

از کبرا شعرا طایفه صوفیه است و سخنان وی را بااستشهاد در مصنفات خود آورده اند و کتاب حدیقه الحقیقه بر کمال وی در شعر و بیان ادواق و مواجید ارباب معرفت و توحید دلیلی قاطع و برهانی ساطع است.²

«Sufi tayfasının böyük şairlərindəndir. Çoxları onun sözlərini istinadla öz əsərlərində yazmışlar. «Hədiqətül-hədiqə» kitabı şeirdə və mərifət ərbabının zövq və hallarında, tövhiddə qəti dəlil və parlaq sübutdur».

Tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində şərh olunmuşdur.

Tədqiqat işində bütün bu məsələlərin araşdırılması Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsəri haqqında geniş məlumat əldə etməkdən savayı bütün sufi ədəbiyyatının mənzərəsinin canlandırılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə bütün bunların araşdırılması təkcə Caminin əsərinin deyil, eyni zamanda digər sufi əsərlərinin janr xüsusiyyətlərinin, personajlar sisteminin araşdırılması baxımından önəm kəsb edir.

Bütün araşdırmamızdan belə nəticələr əldə edirik:

-Sufi əsərləri biri-digəri üçün mənbə rolunu oynayır

- Sufi əsərlərinin müəllifləri özləri də həmin əqidənin daşıyıcısı olurlar

- Sufi əsərlərinin dili sadə və hamı tərəfindən başa düşülən olur.

- Amma eyni zamanda onlarda Quran ayələri, hədislər, ərəbdilli şeirlər üstünlük təşkil edir.

- Əsərlərdə sufilik, din, mənəviyyat aləmi ilə bağlı epizodlar üstünlük təşkil edir

- Bu əsərlərin ana xəttinin insan və onun nicatı təşkil edir.

1 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی 1 پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص.609

2 جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد، نجات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست محدی توحیدی پور، انتشارات کتابفروشی محمودی، 1337، ص.595

Bunları əldə əsas tutaraq deyə bilərik ki, Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsəri həqiqətən sufi nəsrinin inkişafına böyük təkan vermiş və özündən sonrakı ədəbiyyatın çiçəklənməsində xüsusi rola malik olmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu öz əksini aşağıdakı məqalə və tezislərdə tapmışdır:

1. “Nəfəhatül-üns”ün janr xüsusiyyətləri, Filologiya məsələləri, № 7, Bakı-2012, səh. 429-437
2. Əbdürrəhman Caminin həyat və yaradıcılığı, Şərq filologiyası məsələləri, № 6, Bakı – 2012, səh. 441-453
3. Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərində poetik fraqmentlər, Şərq filologiyası məsələləri, № 7, Bakı – 2013, səh. 339-357
4. Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərində bədii zaman və məkan, Dil və ədəbiyyat, Bakı-2013, № 3 (87), səh. 234-238
5. Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərinin personajlar sistemi, Akademik Vəsim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” Respublika elmi konfransının materialları, Bakı-2012, səh. 280-282
6. Əbdürrəhman Caminin həyat və yaradıcılığı və “Nəfəhatül-üns” əsəri, Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” Respublika elmi konfransının materialları, Bakı-2011, səh. 273-275
7. Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərində dahi şairlər, Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları. Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı-2013 səh. 235
8. Дидактические мотивы и система персонажей в произведении Абдуррахмана Джами «Нафахат-уль-Унс», Гилея, 67(№12) Киев – 2012, стр. 433-439

«Персоязычная суфийская проза XV века (на основе «Нафахат ал-унс» Абд ар-Рахмана Джами)»

Резюме

В диссертации на основе «Нафахат ал-унс» Абд ар-Рахмана Джами исследуются характерные черты средневековой персоязычной суфийской прозы. Как известно, в персоязычной литературе было создано множество суфийских произведений, предшествующих «Нафахат ал-унс». К их числу можно отнести «Табакат ас-суфия» Абдаллаха Ансари, «Газкират ал-аулия» Фарид ад-Дина Аттара, «Кашф ал-махджуб» Абу-л-Хасана Худжвири и др. Все они в той или иной степени использовались Джами при написании своего труда.

В первой главе диссертации – «Персоязычная суфийская проза в X-XV веках» - прослеживается история зарождения суфийской прозы, рассматриваются эпоха, жизнь и творчество Абд ар-Рахмана Джами. В ней приводятся также общие сведения о «Нафахат ал-унс», устанавливаются источники произведения, изучается его воздействие на последующее развитие суфийской литературы.

Во второй главе диссертации, которая называется «Идейно-тематическая основа и жанровые особенности произведения» исследуются религиозно-философские аспекты «Нафахат ал-унс», дидактические мотивы, представленные в нем, освещаются жанровые особенности произведения, система персонажей и другие вопросы.

Третья глава работы называется «Художественные особенности «Нафахат ал-унс». Здесь рассматриваются стилевые особенности произведения, употребление в нем средств художественного выражения; анализируется художественное полотно произведения в целом, включающее специфику художественного пространства и времени, наличие исторических фрагментов, описательных эпизодов. Особо выделяются сведения Джами о выдающихся представителях поэтического слова, в том числе великих азербайджанских поэтах и мыслителях Низами и Хагани.

В заключении диссертации обобщаются основные научно-теоретические выводы исследования.

**THE XV CENTURY PERSIAN SUFI LITERATURE (on the basis of
ABD-AL-RAHMAN JAMI'S "NAFAHAT-AL-UNS")**

SUMMARY

The dissertation work has been devoted to the research of the Sufi literature on the basis of Abd-al-Rahman Jami's "Nafahat-al-Uns". As known, there had been many popular literary works written before Jami's "Nafahat-al-Uns", among them Khwaja Abdullah Ansari's "Tabagat-al-Sufiyyah", Farid-al-Din Attar's "Tazkirat-al-Awliyah" and Abu-al-Hasan Hujveri's "Kashf-al-Mahjub". However, "Nafahat-al-Uns" also draws attention with its large size, because the literary works before it (primarily Khwaja Abdullah Ansari's "Tabagat-al-Sufiyyah") were much used by the author of the work. It includes information on 618 Sufis.

The author of the research work studied in the first chapter named "The Persian Sufi Prose in the 10th-15th Centuries" formation of the medieval Sufi prose, Jami's "Nafahatal-Uns", ancient sources used by Jami in writing it and its influence on the Sufi literature.

The second chapter named "The Ideological and Thematic Features of the Work" includes study of religious and Sufi motives, didactic motives, genre features and personage system of the literary work in comparison with other similar works.

The third chapter of the dissertation work is named "Artistic features of the Work", where usage of means of artistic expression, linguistic features, artistic time and space, as well as poetic fragments have been studied. One of the attention-drawing points in the literary work is information about the Azerbaijani poets Nizami Ganjavi and Afzal-al-Din Khagani and quotation from their poems.

Conclusions of the author are presented at the end.

На правах рукописи

МЕХНАЗ САВАДИЯН КОЛУР НОВРУЗАЛИ КЫЗЫ

**«ПЕРСОЯЗЫЧНАЯ СУФИЙСКАЯ ПРОЗА XV ВЕКА (НА
ОСНОВЕ «НАФАХАТ АЛ-УНС» АБД АР-РАХМАНА ДЖАМИ)»**

5718.01 – Мировая литература (персидская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2014